

MOZART ONTMOET JOHANNES ENSCHEDÉ

*Van muziekdruk tot bankbiljet
Door Arnold Poos*

eerder verschenen in Thema september 2003
aangevuld door Arnold van Berkel

Arnold Poos heeft veel onderzoek op de meest uiteenlopende gebieden van muziekgeschiedenis gedaan. Door een 25-jarige grote interesse in muziekfilatelie worden de onderwerpen vaak bepaald door speciale uitgaven van muziekpostzegels. De wisselwerking tussen muziek en muziekfilatelie resulteert menigmaal in publicaties, tentoonstellingen, voordrachten en concerten. Voor de publicatie "Vrouwen en Muziek" in het maandblad Filatelie, werd de wisselbeker voor thematische publicaties toegekend.

Inleiding

Het is driehonderd jaar geleden dat drukkerij Joh. Enschedé in Haarlem werd opgericht. In het kader van dit jubileum is al veel geschreven over de technische aspecten van de beide op 4 maart 2003 verschenen zegels: over de serie kenmerken mei acht kleuren, de geschreven handtekening van de oprichter, gebruik van reliëfdruk en het doorzichtteken. De rechter zegel, met het "verleden van Enschedé" als thema, verbeeldt de historie van de drukkerij en de druk-technieken met het muziekschrift van Fleischman, in combinatie met de naam van Joh. Enschedé

"Dit schrift was eigenlijk bedoeld als alternatief voor het kostbare graveren van muziek, maar is daarvoor nooit gebruikt", zo schrijft het blad Collect van TPG Post. Het is echter wel interessant om daarop eens wat nader in te gaan, met het accent op het muzikale component van de rechter zegel, niet in de laatste plaats vanwege enige historische ontmoetingen die hebben plaatsgevonden. Het muziekschrift van Fleischman is namelijk gebruikt voor het drukken van een studieboek, waarvan de auteur niemand minder was dan de vader van Mozart.

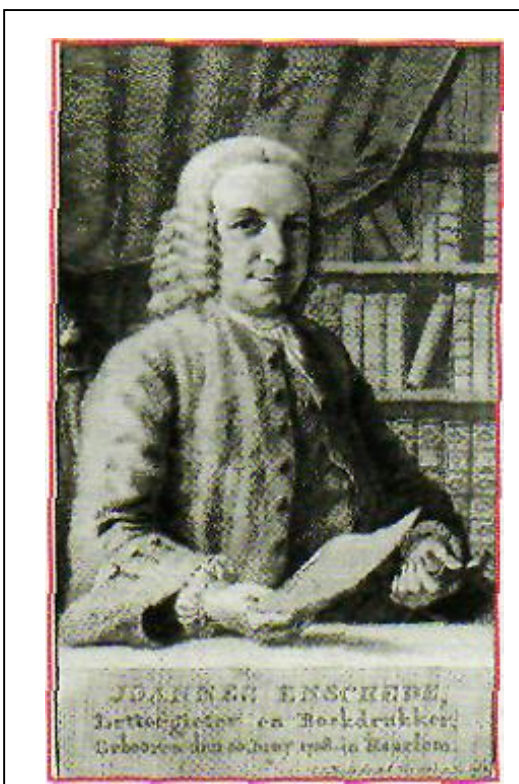

Zo brengt de rechter zegel, waarop “een bundel zetstempeltjes in wikkel gerold” is afgebeeld, ons een aardig eind in de richting van 300 jaar terug: het bezoek in 1766 van de familie Mozart, op verzoek van Joh. Enschedé 1708-1780, aan de drukker in Haarlem Zo komen achtereenvolgens aan de orde: de verbeterde methode van muziekdruk, het boek van vader Leopold Mozart, hoe Joh. Enschedé aandacht voor zijn muziekdruk dacht te krijgen en hoe Fleischman’s muziekschrift in het eerste Nederlandse bankbiljet terecht kwam

Archief en Museum van Joh. Enschedé.

Tijdens het Europees Jaar van de Muziek in 1985, bij de presentatie van de twee Europa-muziekpostzegels, in de fraaie ambiance van Kasteel Ehrenstein bij Kerkrade, kreeg ik van de vertegenwoordiger van Joh Enschedé een uitnodiging, om met het oog op het komende Mozartjaar in 1991. eens een kijkje te komen nemen in het Archief van Joh. Enschedé aan de Grote Markt in Haarlem. In het Archief, daar waar Enschedé begonnen was lagen nog de drukmaterialen en plaatafbeeldingen van Leopold Mozart's boek. Enige jaren later werd door J.W. Enschedé, een verre nazaat van de drukker die vader Mozart persoonlijk het eerste exemplaar van zijn boek "Vioolschool" overhandigde, aan mij de nog in het Museum aanwezige drukpers getoond en werd de drukmethode met de muziekschriftstempels en de hiermee te maken sierranden op waardepapieren, gedemonstreerd. Het was toen niet te voorzien dat 17 jaar later deze methode onderwerp voor een afbeelding op een postzegel zou worden, en als zodanig een representatieve postzegel als onderdeel van een "Mozart & de Hollanders" tentoonstelling, gepland voor het komend Mozartjaar 2006.

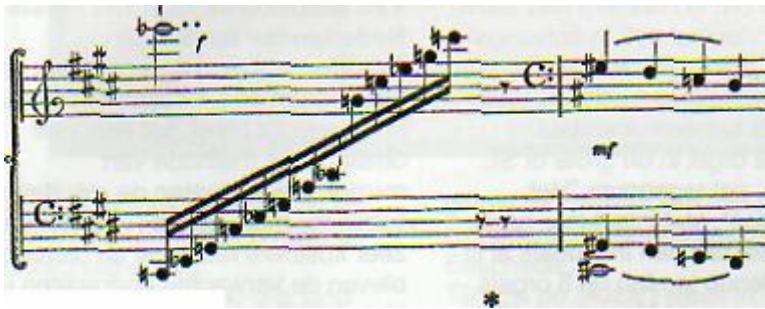
Johannes Enschedé en de methoden van muziekdruk

De stichter van het bedrijf was Izaak Enschedé, die op 21 juni 1703 de meesterproef als drukker aflegde en daarmee de grondslag legde voor de onderneming. Enige jaren later gingen Izaak en Johan Enschedé de “Oprechte Haerlemsche Courant” uitgeven en richtten zij een lettergieterij op. Dan zoekt Johan Enschedé een geschikte gelegenheid om een nieuw procédé voor muziekdruk toe te passen Voor de gieterij van Enschedé werkt dan de Belgische stempelsnijder J.F Rosart. Zijn procédé voor muziekdruk gaat in twee drukgangen: eerst worden de lijnen gedrukt, in een tweede drukgang de noten erop geplaatst.

Het nieuwe procédé betrof een uitvinding, uit 1754 van de stichter van de bekende firma Breitkopf & Härtel in Leipzig, om muzieknotaties niet via plaatdruk, maar met losse typen te realiseren, waardoor een veel fraaier beeld ontstond.

In plaats van de traditionele platen van koper of tin wordt bij deze werkwijze gebruik gemaakt van speciale matrijzen en stempels, gemaakt door de "konstige Letter-Stempel snijder" Joan Michaël Fleischman (1701-1768), die hiervoor bij Enschedé was aangetrokken. Deze had een systeem bedacht, waarmee het mogelijk was de notenbeelden als letters te zetten en ze scherper en duidelijker af te drukken. Bij deze methode van Fleischman bestaat het procédé daarmee uit een aantal kleine tekentjes, lijnen inclusief noten, die aan elkaar gepast moeten worden om alle gewenste muziek weer te geven. De lijnen zijn uit steeds weer kleine stukjes opgebouwd; hierbij is dus slechts één enkele drukgang nodig. Fleischman's monnikenwerk levert notenvoorbeelden op waar menig muziekdrukker jaloers op is: voor het eerst staan de noten exact op of tussen de balken.

Violschool; een prestigeobject

De vader van de bekende Amadeus Mozart is behalve componist ook een groot violist.

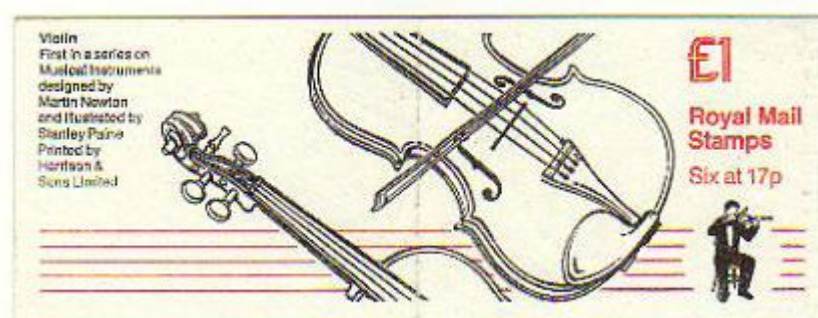

In het geboortjaar van zijn zoon Wolfgang Amadeus, in 1756, verschijnt ook zijn leerboek "Violschool" in de Duitse taal bij Lotter in Augsburg. Het krijgt een lovende ontvangst en is niet meer uit het muziekonderwijs weg te denken. Leopolds Duitse versie heeft zich in 1766 als hij in Holland verblijft, al internationaal bewezen. Het "Grondig Onderwijs in het behandelen der Viool", een logisch opgebouwde verhandeling over de viooltechniek wordt voorafgegaan door een les in muziekgeschiedenis en bevat levendige aanbevelingen voor de violist. De belangrijkheid van de persoonlijkheidsvorming verleidt Leopold tot staaltjes psychologie van de koude grond.

Het is een degelijk en grondig boek; net zo degelijk zal vader Mozart zijn zoon op zijn muzikale carrière voorbereiden. Het is met deze muzikale catechismus van zijn vader, geschreven in een levendige stijl en vol passende anekdotes en levenslessen, dat de kleine Wolfgang opgroeit, en zo legt dit boek "Grondig Onderwijs" mede de basis voor de 626 Opusnummers van de bekende componist. Joh. Enschedé was al lang voordat de familie Mozart besloot om toch naar Nederland te komen, van plan het reeds beroemde leerboek van vader Mozart te drukken en uit te geven, en was inmiddels begonnen met de vertaling.

Als hij in Februari 1765 - de Mozarts zijn dan nog in Engeland - in de Haerlemsche Courant leest over de ontvangst van de Mozarts aan het hof in Londen, is Enschedé al een heel eind met de vertaalklus gevorderd. De vermaardheid van de kinderen is voor Enschedé een publicitair buitenkansje; daardoor krijgt de naam Mozart extra glans, hetgeen de afzet van zijn boek alleen maar ten goede zal komen. Een van de eerste proeven voor de nieuwe muziekdruk betrof de nieuwe Hollandse uitgave van Leopold Mozarts Vioolschool, waarin de combinatie van tekst en muziekvoorbeelden prachtig is geslaagd.

Voor Johan Enschedé, voorvader van de huidige drukker is deze uitgave een prestigieuze object, omdat een nieuw, onovertroffen procédé is ontwikkeld, voor het zetten van notenvoorbeelden, in een combinatie van tekst en notenvoorbeelden, en hij heeft dan ook geen bedenkingen om zijn publicatie aan te kondigen als een "Meesterstuk der Boekdrukkunst en Lettergieterij". In verschillende edities van de Haarlemse Oprechte Courant is inmiddels een opsomming van de talenten van het 8-jarige wonderkind Wolfgang Mozart te lezen en is ook "De Vioolschool" van Leopold Mozart uitvoerig aangekondigd, tegen de prijs van 7Guldens.

Uitnodiging om naar Haarlem te komen

Johan Enschedé zelf is zeer ingenomen met de geslaagde uitgave. Bij de feestelijkheden in Den Haag op 11 maart 1766, ter gelegenheid van de meerderjarigheid van Stadhouder Willem V, is Leopold Mozart getuige van dat de Haarlemse boekdrukker Johannes Enschedé aan Willem V het leerboek aanbiedt, voorzien van een opdracht aan de "Doorluchtige Hoogheid". Het zweeft Johan Enschedé voor de geest zo nog veel fraaie muziekwerken te drukken. Als Enschedé bij de plechtige uitreiking van het boek aan Willem V de trotse auteur Leopold Mozart de hand schudt, nodigt hij deze uit om voor vertrek uit Nederland langs te komen in Haarlem om persoonlijk een exemplaar in ontvangst te nemen.

Het hele gezin komt dan ook in het voorjaar van 1766 naar Haarlem, waar het logeert aan de Grote Markt, in "Het Gulden Vlies"; '..Im Goldenen Fliess " zo schrijft Leopold in zijn reisnotities. Dit logement vormde onderdeel van 3 huizen waar Laurens Jansz Coster in de 15e eeuw zijn drukpersen had staan.

Het is niet met zekerheid te zeggen of de Mozarts werden rondgeleid in de werkplaats van Enschedé. Het ligt voor de hand dat Johan Enschedé het muzikale gezin uitnodigde om in Haarlem niet alleen het boek "Vioolschool" in ontvangst te nemen, maar om ze bij die gelegenheid tevens kennis te laten maken met het monumentale Haarlemse orgel in de grote of St.Bavo kerk, pal tegenover "Het Gulden Vlies".

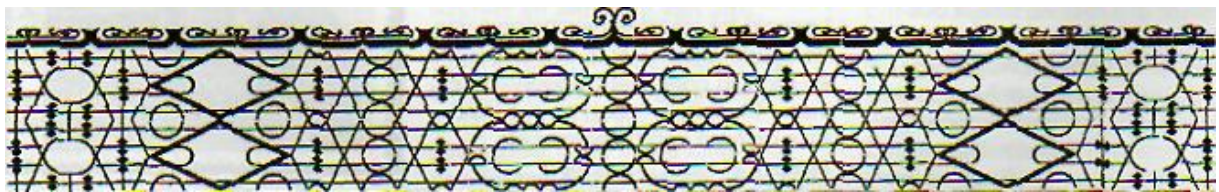
Met zijn 8 jaar heeft de jonge Mozart dan inmiddels al in 5 verschillende landen op 8 orgels gespeeld. Leopold Mozart schrijft erover; "... Der Verleger, der Buchdrucker in Harlem, kam mit einer Ehrfurchtsvollen Mine zu mir und überreichte mir das Buch in Begleitung des Organisten, der unseren Wolfgangl einlude auf der so berühmten grossen Orgel in Harlem zu spillen, welches auch den Morgen darau uon 10 bis 11 Uhr geschah ...". Over zijn boek schrijft hij: "... Die Edition ist ungemein schön, und noch schöner als meine eigene .." (uit Augsburg). Een gedenksteen naast het orgel, in 1956 geplaatst, herinnert aan het bezoek van Mozart.

Van Muziekdruk naar het eerste Nederlandse bankbiljet

Typografisch gezien is het werk van Fleischman een meesterwerk, maar in de praktijk bleek het een zeer omslachtige methode van muziekdruk, al waren de resultaten bijzonder fraai. Daarbij was het een zeer kostbare methode en hierdoor bleven de verwachte opdrachten uit. Het ging niet zo goed als aanvankelijk verwacht; tien jaren na het verschijnen van "De Vioolschool" was de prijs gehalveerd.

Mede hierdoor valt te verklaren dat bij Enschedé een andere bestemming gezocht werd voor de typen noten.

Toen enige jaren later, rond 1795, geldswaardig papier gedrukt moest worden, is iemand op de gedachte gekomen, behalve een veelvoud aan historische lettersoorten, ook verschillende onderdelen van het muziekschrift van Fleischman te gebruiken en daarmee ornamentranden samen te stellen.

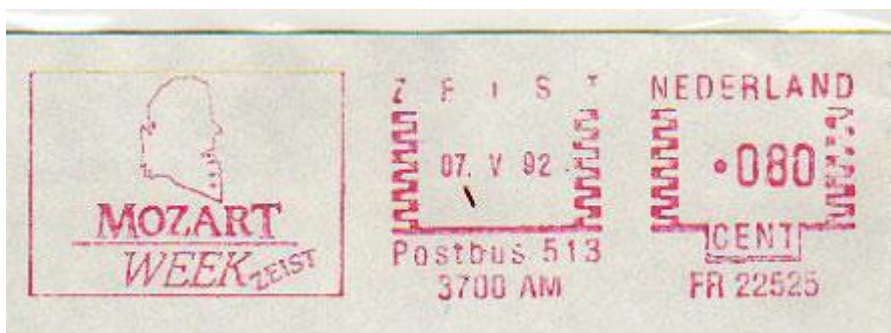
Deze randen waren daarmee een extra beveiliging tegen namaak, mede door kleine afwijkingen in de symmetrische opbouw van de randen. Zo vinden we de vioolsleutel en andere muziektokens terug als ornament op kwitanties en ook op Staatsschuld-papier. Als in 1814 de Fransen ons land hebben verlaten, is er behoefte aan gedrukte bankbiljetten. Papier met watermerk is niet voorhanden. Vanwege het in huis hebben van de muziekdruk mogelijkheden, krijgt Johan Enschedé opdracht voor de eerste voor de Nederlandse bank te drukken bankbiljetten. Het verzoek van de Nederlandse bank is om de waardedocumenten te beveiligen met de "kunstige randen" waarin de waarborgen tegen namaak waren verscholen.

Het eerste bankbiljet met de ornament randen met tekens van het muziekschrift

Hierbij wordt eveneens van de stempels voor het muziekschrift gebruik gemaakt, doch de beveiliging tegen namaak wordt nog verder verhoogd door het gebruik van alle verschillende lettersoorten, die in de letterkasten van het bedrijf te vinden waren; 12 voor het eerste Nederlandse Bankbiljet. De door notenbalken aangegeven invulruimtes zijn afkomstig uit Enschedé's mediaan notenschrift, hierop werden de waarden, met de hand geschreven, genoteerd. Zo ontstonden de Nederlandse Bankbiljetten, met het aan het muziekschrift ontleende echtheidskenmerk

Hierbij kon terecht gezegd worden. "Er zit muziek in de Nederlandse bankbiljetten". Toen Leopold Mozart zijn boek in ontvangst nam, zal hij zeker niet vermoed hebben dat de druk van dit werk aanleiding zou geven tot het drukken van het Nederlandse bankpapier bij Joh. Enschedé.

Tijdens de Mozart-week in Slot Zeist in 1988, waar dit verhaal met veel voorbeelden was opgenomen in een "Mozart in Holland" tentoonstelling merkte de Oostenrijkse Ambassadeur bij de opening dan ook op dat dit tijdens het Mozartjaar 1991 een aardige noot bij menige tafelspeech zou worden; de interessante combinatie van muziek en geld: de relatie tussen "Oostenrijk met Mozarts muziek" en "Nederland met muziek in het Nederlandse bankbiljet".

In 2006 wordt herdacht dat W.A. Mozart 250 jaar geleden geboren werd !

Precies een eeuw na de eerste belangrijke toepassing van het stempel Muziekschrift en het bezoek van de Mozart's aan Haarlem, kreeg Joh. Enschedé in 1866 van de Nederlandse Posterijen de opdracht om Nederlandse postzegels te drukken. In het thema muziek zijn er inmiddels aardig wat interessante postzegels verschenen. Het zal duidelijk zijn. dat ook deze Enschede jubileumzegel thuishoort in een muziekcollectie; in een Mozart verzameling.

Stadspost Den Haag heeft, als enige, in 1991 aandacht gegeven aan Mozart

Op 27 januari 2006 zal het 250 jaar geleden zijn dat Mozart geboren werd. Zoals bij de "300-jaar Enschedé" twee zeer interessante postzegels werden ontworpen door Inge Madlé, vaste vormgever en graveur bij Joh. Enschedé, zo zou ook voor dié gelegenheid een interessante dubbeluitgifte van specifieke "Mozart in Holland" postzegels een groot applaus krijgen.

Naschrift: bovenstaande is helaas niet bewaarheid.
AvB.